

Олег Кисельов

Монографія «Культура. Релігія. Атеїзм» як документ часів перебудови

Oleg Kyselov

The book «Culture. Religion. Atheism» as the document of Perestroika

The article deals with the one of the latest books on scientific atheism «Culture. Religion. Atheism». All of the Perestroika's up-to-date discussion issues are represented in the book. The author of the article focuses on three topics: approaches to religion, the place of religion in public space of the Soviet society and self-representation of scientific atheism. The author concludes that Perestroika's scientific atheism was exposed to methodological transformations drawing it closer to the academic study of religion (Religionswissenschaft).

Keywords: scientific atheism, approaches to religion, academic study of religion, Perestroika

Здійснено огляд однієї з останніх праць з наукового атеїзму «Культура. Релігія. Атеїзм», де представлені усі актуальні дискусії перебудови. Зосереджена увага на трьох проблемах: підходах до релігії, місці релігії у публічному просторі радянського суспільства та самопрезентації наукового атеїзму. Автор приходить до висновку, що науковий атеїзм часів перебудови зазнав методологічних трансформацій, що зближувало його із релігієзнавством.

Ключові слова: науковий атеїзм, підходи до релігії, релігієзнавство, перебудова

Сучасне українське релігієзнавство, що постало на початку 1990-х рр., виникло на основі розвинутої інфраструктури наукового атеїзму: зокрема, Відділення релігієзнавства Інституту філософії НАН України постало на основі злиття відділу наукового атеїзму (утвореного у 1957 р.) із Міжреспубліканським філіалом Інституту наукового атеїзму Академії суспільних наук ЦК КПРС (заснований у 1979 р.). Так само кафедра релігієзнавства КНУ імені Тараса Шевченка та кафедра культурології НПУ імені М. П. Драгоманова є трансформації відповідно кафедри історії і теорії атеїзму (заснована у 1959 р.) та кафедри наукового атеїзму

(заснована у 1964 р.). При цьому йдеться не лише про кадровий склад та інтелектуальний капітал інституцій, але й про матеріальне забезпечення та працевлаштування (зокрема, університетський курс релігієзнавства замінив собою загальнообов'язковий курс наукового атеїзму). Зв'язок українського релігієзнавства із радянським науковим атеїзмом, безумовно, ґрунтується й на спадковості в осмисленні певних проблем, незважаючи навіть на відмежування від «опійного підходу». Звичайно, одразу може виникнути запитання: як це можливо? Шукаючи адекватну відповідь, ми припустили, що необхідно звернутися до праць з наукового атеїзму часів перебудови.

Сьогодні ми можемо говорити про те, що серед дослідників з'являється певний інтерес до радянського релігієзнавства, принаймні на рівні вивчення його історії¹, осмислення тогочасного досвіду², а також аналізу конкретної проблематики, зокрема дослідження іудаїзму³. Однак нам невідомі дослідження, увагою яких ставало б радянське релігієзнавство часів перебудови.

Колективна монографія «Культура. Релігія. Атеїзм» за редакцією А. М. Колодного та Б. О. Лобовика вийшла в світ у видавництві Академії наук Української РСР «Наукова думка» у 1991 р. Оскільки за радянських часів книги видавалися приблизно через два-три роки після передачі їх до видавництва, то можемо вирахувати, що книга, ймовірно, була завершена у 1989 р⁴. Це чи не остання книга, видана в Академії наук з наукового атеїзму, а тому у ній ми знаходимо реакцію на усі дискусії, що були пов'язані як із пізньорадянською політикою у сфері релігії, так і з публічним інтересом до релігії та критики атеїзму. Відтак ця праця є вельми цікавою у контексті виявлення впливу перебудови на науковий атеїзм. Метою даної розвідки є не розкриття внутрішньої логіки книги або критика евристичних цінних ідей, а виявлення певних положень, що стосуються осмислення наукового атеїзму та релігії у радянському суспільстві часів перебудови. Для чіткішої структурованості статті ми виокремимо три проблеми, що варті розгляду: підходи у вивченні релігії, ставлення до релігії та самопрезентація атеїзму.

Про кардинальну зміну підходу до релігії відповідальні редактори монографії заявляють з перших рядків «Вступу», пишучи, що раніше релігія розглядалася «не зовсім вірно», що існував «ідеологічно упереджений підхід»⁵, а ідеологічний догматизм необхідно подолати. Од-

нак це не означає, що автори монографії відрікаються від атеїзму чи від тверджень, що «релігія відіграла соціально негативну роль»⁶. Хоча ми й бачимо у цьому виданні кардинальну зміну дискурсу щодо релігії як об'єктивного феномену, що існує у соціалістичному суспільстві, абсолютно відверте визнання свободи совісті для віруючих, толерантне ставлення до релігійності, однак це не означає, що відкидається атеїстичний зміст наукового знання чи заперечується необхідність атеїстичного виховання. Характерний пасаж зі вступу: «Важливо показати також, що релігія не є єдиним джерелом духовності, моральності, розкрити неспроможність спроб поставити духовну культуру під монопольний вплив релігії та церкви»⁷.

При цьому у книзі є характерна друкарська помилка – слово «Бог» написано з великої літери⁸. Це зустрічається один раз, однак поряд із тим, що один з авторів пропонує читачу уважно прочитати біблійну притчу про п'ять талантів та Нагірну проповідь⁹, це виглядає як певна ознака остаточної трансформації як наукового атеїзму, так і гуманітарної сфери загалом.

Також для знавців радянських текстів доволі несподіваним може видатися пропозиція одного з авторів відійти від класового підходу при вивченні культурного процесу, що було нав'язане «вulgаризованою офіційною ідеологією»¹⁰. Інший автор відзначає відсутність у радянській історіографії осмислення інтегративної функції церкви та релігії як складової загальнолюдської культури. У книзі стверджується необхідність перебороти погляд на релігію виключно як на носія забобонів та антицінностей¹¹. У монографії зустрічається апологія появи інтересу до релігійної філософії, засудження одномірного ставлення до релігійної складової вітчизняної культури загалом та філософії зокрема¹².

Автори, з одного боку, визнають, що «Релігія є природним явищем соціалістичної культури»¹³, але, з іншого, що подолання релігії – справа майбутнього¹⁴. Вельми цікавим для сучасних західних соціологів релігії, котрі критикують теорію секуляризації, може стати наступна теза: «процес згасання релігійності за соціалізму не можна мислити у вигляді якогось спокійного, рівномірного процесу, що завжди підіймається лінією угору. Він розвивався та розвивається не тільки без недоліків та помилок, але й з протиріччями, взагалі має складний, неоднозначний харак-

тер»¹⁵. Звичайно, навряд чи такий пасаж можна знайти десь у текстах 1970-х рр. У даному разі автор висловлюється про реакцію на зростання релігійності та інтересу до релігії саме у часи перебудови.

У книзі ж неодноразово йдеться про безпідставність нав'язування конфронтації між віруючими та невіруючими, обґрунтовується це тим, що перші довели свою прихильність до гуманізму. Відтак, пише автор, варто переглянути догматичну тезу про реакційну та антисоціалістичну сутність релігії¹⁶ (принаймні йдеться про релігію, що функціонує у радянському суспільстві). Автори у дусі демократизації усіх сфер суспільних відносин декларують не просто необхідність однакового ставлення держави до релігійних громадян та атеїстів, але і наділення віруючих усією повнотою громадянських прав і свобод¹⁷.

Як ми вже зазначали, автори монографії вимушені були реагувати на критику атеїзму, що йшла з боку інтелігенції. Фактично, маємо тут таку стратегію: визнання помилок минулого, відмежування наукового атеїзму від цих помилок і, нарешті, представлення гуманістичної сторони атеїзму.

Приймається критика лівацького свавілля щодо релігії, плюндрування вітчизняної релігійної культури, приховування шедеврів культурного надбання, що мали релігійний зміст чи пов'язані з релігійністю тощо. Однак усі ці речі не мають жодного відношення до наукового атеїзму¹⁸.

У монографії визнаються певні деформації, пов'язані з адміністративно-командною системою, які є перекрученням ленінських принципів ставлення до релігії, церкви й віруючих та відхід від основних принципів соціалізму, а відтак це все стало певним гальмом соціального прогресу. Це, своєю чергою, на думку авторів книги, з одного боку, породило релігійні потреби та перешкодило подоланню релігії¹⁹, а з іншого – політизувало атеїзм²⁰. Автори монографії визнають помилки атеїстичної пропаганди, яка проводилася достатньо поверхово, змішувала віруючих, котрі лояльно ставилися до радянської влади та контрреволюціонерів: «Характерне для того часу (1918–1920 рр. – О. К.) революційне нетерпіння, своєрідна ідеологічна ейфорія виливалися у спроби підмінити повсякденну ідейну боротьбу з релігією адміністративними засобами, подолати її методом «кавалерійської атаки»²¹. Автори зазначають, що лозунги та практики Спілки безвірників так само, як і рішення та вказівки місцевих комуністичних керівників не відповідали ані бук-

ві, ані духу радянських документів, що стосувалися релігії. Зокрема, закриття церков та образа почуттів віруючих не узгоджувалися із існуючими директивами та позицією самого В. І. Леніна. У монографії наводяться не лише тексти ленінських декретів та директив, що стосувалися антирелігійної політики, але й позиція «Вождя», представлена у його листуванні із іншими більшовицькими функціонерами. У листах дійсно видно позицію обережного ставлення до релігійних почуттів та засудження радикальних кроків у антирелігійній пропаганді²².

Відповідальність за певні перегини автори покладають як на ідеологічних функціонерів, так і на себе, оскільки дозволяли першим це робити²³. Але переважно відповідальність за «деформацію» і «перекручення» покладаються на сталінщину: «ідеологія сталінізму, адміністративно-командного апарату, оберталася на практиці відторгненням народу від влади, спотворенням гуманістичної суті марксизму»²⁴. Збочення у теорії та практиці наукового атеїзму пропонується визнати антинауковими та антигуманними²⁵.

Атеїзмом відкидається істинність релігії, однак це не означає, що він заперечує релігійну культуру чи відкидає усе, що пов'язане із релігією²⁶. Насправді ж атеїзм формує наукове ставлення до феноменів релігійної культури, відкидаючи лише те, що роз'єднує людей за релігійними та національними ознаками²⁷. У дослідженні присутнє достатньо стримане ставлення до релігії, вкрай близьке до релігієзнавчої відстороненості, хоча світоглядно-ідеологічні настанови у книзі все ж наявні: «...сьогодні орієнтацією атеїзму є робота з запобігання ідеалізації культури минулого, проти переоцінки, роздмухування, перебільшення ролі релігії у розвитку культури, у збереженні національної самобутності»²⁸.

Атеїзму не є притаманний погляд на віруючого як на ідейного супротивника. Віруючих і невіруючих об'єднують загальнолюдські цінності, до яких входить і свобода совісті²⁹.

Характерною особливістю наукового атеїзму другої половини 1980-х рр. слід визнати приділення значної уваги не стільки релігії, скільки самому собі – атеїзмові. Йдеться про розвиток теорії атеїзму – «атеїзмознавства». Наскільки ми можемо зрозуміти, то мовиться про те, що оскільки релігія відмирає, то необхідно обґрунтувати нові форми існування наукового атеїзму. Відтак, у книзі «Культура. Релігія. Атеїзм» наявні такі тези: атеїзм є не лише запереченням релігії (негативний аспект), але й

також, за словами К. Маркса, «стверджує буття людини» (позитивний аспект)³⁰. Неодноразово у монографії йдеться про гуманістичні аспекти атеїзму. Наприклад, характерним є такий пасаж: «Гуманізм не є однією зі самостійних світоглядних функцій атеїзму, а сутнісною його рисою, що пронизує усі вказані функції. Якщо спочатку атеїзм виступав як гуманізм у ролі чинника зняття релігії, то з відпаданням необхідності цього опосередкування він продовжує розвиватися як теоретичний позитивний гуманізм»³¹. Атеїзм має не тільки заперечувати бога, але й утверджувати таке людське буття, що повністю виключає ідею бога³².

Цікавою для сучасників може видатися заява тодішнього предстоятеля Української православної церкви митрополита Київського та Галицького Філарета, яка безсумнівно була вимогою часу: «Якщо атеїсту його світогляд допомагає стати морально вищим і досконалішим, духовно рости, очищати свою совість до стану, коли вона чутко реагує на несправедливості і є невіддільним суддею, то це добре»³³. Ця цитата наводиться у книзі для того, щоб показати, що навіть релігійні авторитети визнають моральну та духовну складову атеїзму. «...атеїзм доводить, – йдеться в одному з розділів монографії, – що відмова від бога тільки й дає людині гарні можливості зрозуміти, що таке моральнісність...»³⁴.

У книзі атеїстична діяльність протиставляється антирелігійній діяльності, тим самим, знімаючи ототожнення атеїзму виключно з чимось антирелігійним. Однак і антирелігійна, і атеїстична діяльність не сприймають релігію та релігійність, але при цьому в атеїстичній діяльності наявною є «позитивне життєствердне начало, навіть пошук чогось спільного з релігією в оцінках явищ і процесів соціальної дійсності»³⁵. Антирелігійна діяльність у вигляді адміністративного тиску та образи релігійних почуттів віруючих, репресій проти священнослужителів і т.д. не має нічого спільного з власне атеїстичною діяльністю. Остання ж зводиться переважно до ідейної боротьби проти релігійного світогляду через пропаганду серед широких верств населення науково-атеїстичного знання. «Войовничість атеїзму – це не грубість щодо віруючих, не різкість висловів, а глибина, змістовність, переконливість, наукова обґрунтованість слова атеїста»³⁶. Ще один характерний уривок з іншого розділу: «...важливішою задачею атеїстичного виховання особистості є не стільки формування у неї критичного ставлення до релігії, скільки виховання у неї життєствердного ставлення до світу на основі визнання

природного характеру його закономірностей, формування здатностей стати господарем своєї долі. Відтак, його функціональна роль виходить за межі якоїсь боротьби з релігійним світорозумінням»³⁷.

Цей невеликий огляд монографії «Культура. Релігія. Атеїзм» дає підстави для наступних висновків. Ідеологічний характер наукового атеїзму полягав зокрема у тому, що політика перебудови, яку оголосив Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов, мала на нього безпосередній вплив. Тобто корегування офіційної радянської ідеології вплинуло на певні установи усередині дисципліни. Ці зміни, як нам здається, стали важливим чинником у постанні українського релігієзнавства, оскільки моральні цінності часів перебудови, які ми знайшли у книзі «Культура. Релігія. Атеїзм», достатньо близькі до релігієзнавчих. Тут ми зустріли толерантне ставлення до релігійності, віруючих, церкви. Крім того, у цій праці ще наявні секуляристські та атеїстичні настанови: релігія все ж таки має відійти у минуле, а атеїзм – правильний світогляд, який необхідно поширювати. Авторський колектив в основному відмежовується від деяких класичних тез, долаючи тим самим атеїстичний догматизм. Сам атеїзм є основним об'єктом дослідження – це також, на нашу думку, одна з характерних рис наукового атеїзму часів перебудови – досліджується не релігія, а теоретично обґрунтовується доцільність існування наукового атеїзму у суспільстві, позбавленому релігії. А втім, автори колективної монографії, здається, розуміли, що релігія навряд чи зникне у найближчій перспективі.

- ¹ Басаурі Зюзіна А. М., Кисельов О. С. «Питання атеїзму» як джерело з історії радянського релігієзнавства // Релігієзнавство в Київському університеті: інституційний та персональний виміри. До 55-ї річниці кафедри релігієзнавства. Матеріали науково-практичної конференції, 22 вересня 2014 р.: [матеріали доповідей та виступів] / ред. А. Є. Конверський та ін.). – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2014. – С. 124-131;
- ² «Наука о религии», «Научный атеизм», «Религиоведение»: Актуальные проблемы научного изучения религии в России XX - начала XXI в. / Сост., предисл., общ. ред. К. М. Антонова. – М.: Изд-во ПСТГУ, 2014. – 263 с. ;
- ³ Релігієзнавство України. Книга перша. Релігієзнавча думка України другого тисячоліття: Колективна монографія. / наук. ред. В. В. Климова та А. М.

- Колодного – К., 2013. – 439 с.;
- ⁴ Шахнович М. М., Чумакова Т. В. Музей истории религии Академии наук СССР и российское религиоведение (1932-1961). – СПб.: Наука, 2014. – 458 с.
- ⁵ Панич О. І. «Науковий атеїзм» як культурна система // Перші танчерівські читання: «Методологічні проблеми сучасного релігієзнавства» Міжнародна наукова конференція. 26 жовтня 2015 р.: [матеріали доповідей та виступів] / редкол.: А. Є. Конверський [та ін.]. – К., 2015. – С. 7-9;
- ⁶ Элбакян Е. С. Феномен советского религиоведения // Религиоведение. – 2011. – № 3. – С. 141-162.
- ⁷ Басаури Зюзіна А. М. Науковий доробок І. Миговича з проблем іудаїзму та сїонізму в контексті розвитку наукового атеїзму в СРСР // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. – Серія 7: Культурологія. Релігієзнавство. Філософія. – 2015. Вип. 33 (46). – С. 16-23.
- ⁸ У монографії є лише одне покликання на газету «Правда» 1990 р. Оскільки йдеться про матеріали Пленуму ЦК КПРС, то це покликання могли додати уже в процесі підготовки книги до друку у видавництві. Натомість у книзі багато посилань на джерела, видані 1989 р.
- ⁹ Колодный А. Н., Лобовик Б. А. Введение // Культура. Религия. Атеизм. / отв. ред. А. Н. Колодный, Б. А. Лобовик. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 3
- ¹⁰ Там само. – С. 4.
- ¹¹ Там само. – С. 5.
- ¹² Див.: Культура. Религия. Атеизм. – К., 1991. – С. 199.
- ¹³ Арестова Н. А Атеизм и религия: на перекрестке мнений // Культура. Религия. Атеизм. – С. 71.
- ¹⁴ Лобовик Б. А. Религия и атеизм – слагаемые культуры // Культура. Религия. Атеизм. – С. 19.
- ¹⁵ Терещенко Ю. И. Атеизм и политическая идеология // Культура. Религия. Атеизм. – С. 158.
- ¹⁶ Див.: Колодный А. Н. Функции атеизма как явления культуры // Культура. Религия. Атеизм. – С. 28-29.
- ¹⁷ Лобовик Б. А. Религия и атеизм – слагаемые культуры... – С. 34.
- ¹⁸ Филоненко Н. В. Культурная революция и развитие массовой нерелигиозности и атеизма в СССР // Культура. Религия. Атеизм. – С. 152.
- ¹⁹ Там само. – С. 153.
- ²⁰ Терещенко Ю. И. Атеизм и политическая идеология... – С. 157.
- ²¹ Там само. – С. 164.
- ²² Лобовик Б. А. Религия и атеизм – слагаемые культуры... – С. 31.
- ²³ Там само. – С. 34-35.
- ²⁴ Колодный А. Н. Функции атеизма как явления культуры... – С. 43.
- ²⁵ Филоненко Н. В. Культурная революция и развитие массовой нерелигиозности и атеизма в СССР // Культура. Религия. Атеизм. – С. 152.

- лигиозности и атеизма в СССР... – С. 135.
- ²⁶ Терещенко Ю. И. Атеизм и политическая идеология... – С. 161-162.
- ²⁷ Арестова Н. А. Атеизм и религия: на перекрестке мнений... – С. 74.
- ²⁸ Терещенко Ю. И. Атеизм и политическая идеология... – С. 157.
- ²⁹ Там само. – С. 160.
- ³⁰ Кирюшко Н. И. Роль атеизма в преемственности развития социалистической культуры // Культура. Религия. Атеизм. – С. 91-92.
- ³¹ Там само. – С. 116.
- ³² Там само. – С. 120.
- ³³ Лобовик Б. А. Религия и атеизм – слагаемые культуры... – С. 33.
- ³⁴ Колодный А. Н. Функции атеизма как явления культуры... – С. 36, 47.
- ³⁵ Там само. – С. 39.
- ³⁶ Там само. – С. 57.
- ³⁷ Терещенко Ю. И. Атеизм и политическая идеология... – С. 168.
- ³⁸ Терещенко Ю. И. Научный атеизм как нравственное достижение культуры // Культура. Религия. Атеизм. – С. 198.
- ³⁸ Колодный А. Н. Атеистическая культура личности // Культура. Религия. Атеизм. – С. 257.
- ³⁹ Там само. – С. 259.
- ⁴⁰ Колодный А. Н., Кондратик Л. И. Культура как атеистического воспитания личности // Культура. Религия. Атеизм. – С. 286.